

I. ULUSLARARASI GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
TRABZON'DA DİNİ HAYAT SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER KİTABI

II. CİLT

TRABZON BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

Yayın No: 112

**I. ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TRABZON'DA
DİNİ HAYAT SEMPOZYUMU**

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Şenol SAYLAN

Yrd. Doç. Dr. Betül SAYLAN

Editör Yardımcıları

Arş. Gör. Ayşegül TOPALOĞLU

Arş. Gör. Halil TEMİZTÜRK

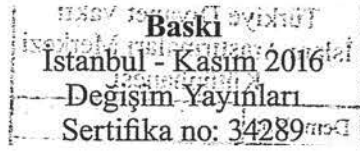
Arş. Gör. Mahmut DİLBAZ

Arş. Gör. Semra ÇİNEMRE

Arş. Gör. Zöhre ÇAKIL

Tasarım

İbrahim Cihan



Yayın Kodu- ISBN

978-605-4925-93-3

DÖNEM BELGELERİ IŞIĞINDA TRABZON AYASOFYA KİLİSESİ'NİN CÂMİYE DÖNÜŞTÜRÜLMESİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Veysel USTA *

Giriş

IV. Haçlı Seferi (Nisan 1204) sonucu İstanbul'un Latinler tarafından işgal edilmesinden önce, Trabzon ve çevresi bağımsız bir siyasi yapıya sahiptir.¹ İstanbul'un Latinler tarafından istila edilmesi üzerine Komnenos sülalesine mensup Aleksios ve David Gürcistan'a kaçırılmıştır. Bunlardan Aleksios Komnenos, bu sırada Gürcü Kraliçesi olan halaları Tamara'nın da desteğiyle 1204 yılında Trabzon'da hükümlanlığını ilan etmiştir. Tahta çıktığında 22 yaşında olan Aleksios Komnenos kendisini Roma İmparatoru olarak görmekte, Angelos hanedanını, iktidarı elinden gasp eden bir unsur olarak kabul etmekteydi.² Anadolu'da Selçuklu ve Moğol çekişmesinin yaşandığı dönemde mevcut otorite zafiyetinden yararlanarak egemenlik alanını genişletmek isteyen Trabzon Rum Devleti; tarih sahnesinde var olduğu 1204- 1461 yılları arasında önce Selçuklular, ardından Moğollar, daha sonraları ise Tacettioğulları ve Hacıemiroğulları gibi Anadolu Beylikleriyle iyi ilişkiler kurma siyasetiyle varlığını sürdürebilmiştir.³

Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nun tek meşru varisi olduğu iddiasıyla kurulan ve bu iddiasını sürdüren Trabzon Rum Devleti Kral I. Manuel (1238-1263) dönemi, devletin zenginliğinin zirveye çıktığı dönem olarak kabul edilmektedir. Zira Moğol hükümdarı Hülagu'nun 1258'de Bağdat'ı yağmalayarak Tebriz'i Asya'nın ticaret merkezi haline getirmesi, doğu mallarının Akdeniz yerine Karadeniz üzerinden nakledilmesine, dolayısıyla da Trabzon'un doğu-batı ticaretinin önemli bir merkezi haline gelmesine neden olmuştur.⁴ Meydana gelen bu zenginlik şehrin imarına da ciddi katkı sağlamıştır.

Ayasofya Kilisesi'nin de Trabzon Rum Devleti Kralı I. Manuel döneminde, 1250-1260 yılları arasında yapıldığı kabul edilmektedir.⁵ Yapı, bölgenin son Bizans devri yapılarının en

* Okutman, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, veyselusta61@gmail.com

1 Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404*, (Ankara: 2013), s. 17.

2 İbrahim Tellioğlu, *Trabzon Rum Devleti 1024-1461*, (Trabzon: 2009), s. 26-27.

3 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Tellioğlu, *Trabzon Rum Devleti 1024-1461*; Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404*; Jakob Philip Fallmerayer, ter. Ahmet Cevat Eren, haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacıfettahoğlu, (Ankara: 2011).

4 Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, s. 66.

5 Haşim Karpuz, *Trabzon*, (Ankara: 1990), s. 20; Ayasofya Kilisesi'ni, Komnenoslar döneminden kalan dinsel yapılar arasında kuşkusuz en önemlisi ve en iyi durumda olanı olarak tanımlayan Sadi Dilaver, binanın XIII. yüzyılın ortalarında inşa edildiğini belirtmektedir. Bkz. Sadi Dilaver, "Tarihsel Yapılarıyla Trabzon", *Bir Tutkudur Trabzon*, haz. İ. Gündoğ Kayaoglu-Öner Ciravoglu-Cüneyt Akalın, (İstanbul: 1997), s. 88. Tamara Talbot Rice da Ayasofya'daki süslemelerde Selçuklu sanatı izlerinin bulunmasından hareketle, Komnenoslarla Selçukluların siyasi ilişkilerinin bozulmasından önceki süreçte inşaatta Selçuklu ustalarının çalışmış olabileceği yorumuyla binanın yapım tarihini 1250'nin sonları olarak vermektedir. Bkz. Rice, "Trabzon Ayasofyası'ndaki", s. 86.

önemlilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Mevcut binanın yerinde daha eski bir yapının var olduğu sanılmakla birlikte kuzeyindeki dört sütunlu ve üç apsisli şapel yapıdan daha eskidir.⁶ Trabzon Ayasofya Kilisesi İstanbul'daki Ayasofya'dan çok daha küçük olmakla birlikte çan kulesi hemen hemen aynıdır.⁷

1. Trabzon'un Fethi'ne Dair Dönem Kaynaklarına Bakış

Ayasofya Kilisesi'nin Trabzon'un fethinden sonra hangi tarihte câmiye dönüştürüldüğü meselesinde ilk bakılması gereken kayıtlar, hiç kuşku yok ki dönem kaynaklarıdır. Bunlardan bir kısmı dönem tanıkları tarafından kaleme alınan ve çeşitli tarihlerde yayımlanan kitaplar, diğeri ise yine döneme ait arşiv belgeleridir.

Kitaplar

Trabzon'un fethine dair çağdaş yazarların eserlerinde Ayasofya Kilisesi'ne dair herhangi bir kaydın yer alıp almadığı, varsa ne şekilde değinildiği şu şekilde özetlenebilir.

Tursun Bey: Fatih'in Divan Katibi olup Trabzon'un Fethi konusuna da değinmektedir. Tarih-i Ebu'l-Feth adını taşıyan eserde fetihten sonra câmiye çevrilen kiliseler hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁸

Konstantin Mihailoviç: Fatih'in Trabzon seferinde Osmanlı ordusunda görev almış Konstantin Mihailoviç, eserinde fetih dönemine dair ayrıntılı bilgiler vermiş olmakla birlikte Ayasofya Kilisesi hakkında herhangi bir bilgi yoktur.⁹

Kritovulos: İmrozlu olan ve Fatih dönemi olaylarını anlatan eserin yazarı olan Kritovulos, Trabzon'un fethinden bahsetmekte olup Ayasofya'dan söz etmemektedir.¹⁰

Aşıkpaşazade Tarihi/Tevarih-i Al-i Osman: Osmanlı Devleti'nin 1298-1472 yılları arasındaki tarihinin anlatıldığı eserde Trabzon'un fethi oldukça kısa bir şekilde yer almakta ve Ayasofya'ya değinmemektedir.¹¹

Âşık Mehmet: 1556/57 yıllarında Trabzon'da doğmuş, Ortahisar Mahallesi'nde yetişmiş, daha sonra İstanbul'a giderek eğitimini tamamlamış, 1596-98 tarihleri arasında Menazirü'l-Avalim adlı eserini kaleme almıştır. Âşık Mehmet eserinde Trabzon'a dair geniş ve ayrıntılı bilgi vermiş; Ayasofya Kilisesi'nin câmiye çevrilmesine de ayrıntılı olarak değinmiştir. Eser, Mahmut Ak tarafından doktora tezi olarak çalışılmış ve Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Eserde konuya dair yer alan bilgiler daha sonra değerlendirilecektir.¹²

Evliya Çelebi: 1640 yılında Trabzon'a gelen ve şehir hakkında ayrıntılı bilgi veren Evliya Çelebi seyahatnamesinde Ayasofya Kilisesi'nin câmiye çevrilmesine dair veri mevcuttur.¹³

Julian Bordier: Bir Fransız olan Bordier 1609'da Trabzon'a gelmiş, Ayasofya'yı da ziyaret etmiş ve şehrin bir krokisini de çizdiği seyahatnamesinde Ayasofya Kilisesi'nin câmiye çevrilmesine dair bilgiler vermiştir.¹⁴

6 Karpuz, *Trabzon*, s. 20.

7 Charles King, *Karadeniz*, çev. Zülal Kılıç, (İstanbul: 2008), s. 122.

8 Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, (İstanbul: 1977).

9 Konstantin Mihailoviç, *Bir Yeniçerinin Hatıraları*, çev. Behiç Anıl Ekim-Nuri Fudayl Kıcıroğlu, (İstanbul: 2013).

10 Kritovulos, *Kritovulos Tarihi*, çev. Ari Çokona, (İstanbul: 2012).

11 *Aşıkpaşazade Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2013).

12 Âşık Mehmet, *Menazirü'l-Avalim*, C. I-III, (Ankara: 2007).

13 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, çev. Tevfik Temel Kuran, C. I-II, (İstanbul: tsz, Üçdal Neşriyat), s. 450-461.

14 *Relation D'un Voyage En Orient*, Par Julien Bordier, Ecuyer de Jean Gontaut, Baron De Salignac, Ambassadeur à Constantinople (1604-1612), Atina 1934.

Arşiv Belgeleri

Tapu Tahrir Defterleri: İlki fetihten 25 yıl sonra tutulmuş olan ve daha sonra 1520, 1554 ve 1583 tarihlerinde yenilenen Trabzon Tapu Tahrir Defterleri dönemin en önemli kayıtlarından biridir. Bu kayıtlar esas alınarak dönemin sosyal ve iktisadi durumuna dair iki önemli çalışma yapılmıştır: Bunlardan biri Hanefi Bostan'ın "15 ve 16. yüzyıllarda Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat", diğeri ise Heath Lowry'nin "Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi" adını taşımaktadır. Her iki çalışmada da Trabzon'un fetihten sonraki 100 yılına dair mahalleler, Müslüman ve gayrimüslim nüfus verileri ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Trabzon Şer'iyye Sicilleri: Kadı Mahkemelerinin kayıtlarından oluşan sicillerde şehrin sosyal ve iktisadi hayatına dair mahkeme kararları yer almaktadır. Bu kayıtlar üzerinde 1550-1650 yıllarını kapsar nitelikte bir doktora tezi yapılmıştır. Dr. Sebahittin Usta tarafından yapılan tezde, bahsedilen dönem içindeki bütün sicil kayıtları taranmış ve bu kayıtlardan yola çıkılarak Trabzon'daki vakıflar değerlendirilmiştir. H. Muharrem 1041 (M. Temmuz/Ağustos 1631) tarihine dair sicillerde Trabzon Ayasofya Cami-i Şerifi Vakfı'na ilişkin bir kayıt mevcuttur.¹⁵

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri: Trabzon Ayasofya Kilisesi'nin câmiye çevrilmesi hakkında Osmanlı Arşivi'nde, bugün itibarıyla tasnif edilerek hizmete sunulmuş fonlarda herhangi bir belge mevcut değildir.

Yukarıda zikredilen 3 tür arşiv belgesinden Tapu Tahrir Defterleri ile Trabzon Şer'iyye Sicillerinde konuya dair çeşitli nitelikte veriler yer almaktadır.

2. Osmanlı'da Fetih Camisi Uygulaması ve İstanbul Örneği

Osmanlı Devleti'nin fetih siyasetinin kaynağı İslam fıkhi olmuş, yapılan uygulamalar İslam tarihindeki uygulamalarla paralel gerçekleştirilmiştir. Buna göre, Arapça'da "açma, yol gösterme, hüküm verme, galibiyet ve zafere ulaştırma" anlamlarına gelen fetih, terim olarak İslam'da meşru görülen savaşlar hakkında cihad kelimesine benzer şekilde, Müslümanların gayrimüslimlerden gerçekleştirdikleri toprak kazançlarını tarihte ve günümüzde bilinen diğer istila ve sömürü savaşlarından ayırmak amacıyla kullanılmıştır; kaynağı da Müslümanların geçmiş ve gelecekteki maddi manevi zaferlerinden bahseden Feth suresidir. İslamiyet, cihad ve onun tabii sonucu olan fetihlerle Müslümanların hakimiyetine geçen ülkelerin halkının İslam dinini kabul etmeye zorlanmasını doğru bulmaz. Fethedilen yerlerdeki insanlar, Müslüman olma veya cizye ödemek şartıyla eski dinlerinde kalma hürriyetine ve her iki durumda da İslam devleti hakimiyeti ve himayesi altında yaşama hakkına sahiptir.¹⁶

İslam dininin bu esasları, Osmanlı Devleti'nin fetih siyasetinin de temelini oluşturmuştur. Bu nedenle fethedilen yörelerdeki gayrimüslim ahalî, kendi rızası dışında din değiştirmeye zorlanmamış, onların inanç ve ibadet özgürlüğü ile ibadethaneleri güvence altına alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilen yerlerdeki kiliselerin câmiye çevrilmesi, hem fonksiyonel hem de simgesel açıdan önemli bir durumdu. Bir savaş sonunda gayrimüslimlerden alınan şehirlerin Osmanlı topraklarına katılması durumunda kentin merkezindeki en önemli kilise câmiye çevrilir, ilk Cuma namazı ile serdar kente girer ve sultan adına okunan hutbe ile fetih tamamlanırdı. Bu seremoniye paralel olarak, Osmanlı tarihlerinde en önemli fetih alametlerinden biri olarak "kiliselerin câmiye tebdili" görülmektedir. Kilise câmiye çevrildiği zaman orası artık sultan adına hutbe okunarak şehrin yeni sahibinin ilan edildiği bir mekân olarak kurgulanmıştır.¹⁷

15 Sebahattin Usta, *Trabzon'da Vakıflar 1550-1650*, (Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2015), s. 79.

16 Mustafa Fayda, "Fetih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XII, s. 467-468.

17 Nuri Adıyeke, "Bir Siyasi-İdari Kurum Olarak Osmanlı'da Cami", *Kebikeç*, 30 (2010), s. 8-9.

Semavi Eyice de; Osmanlı Devleti'nin fethettiği şehir ve ülkelerdeki en büyük ve görkemli mabedi câmiye dönüştürdüğünü, bunun bir Osmanlı prensibi olduğunu ifade etmekte ve böylesi camilerin fetih camileri olarak isimlendirildiğini belirtmektedir.¹⁸ Nitekim Fatih'in İstanbul'u fethi sırasında da süreç böyle gelişmiş; şehrin en büyük kilisesi olan Ayasofya, padişah tarafından câmiye çevrilerek ilk Cuma namazı burada kılınmıştır. Şehrin en büyük kilisesi câmiye çevrildikten sonra diğer mabetlere dokunulmamış, şehirde yaşayan gayrimüslimlere, İslam fıkının öngördüğü şekilde diledikleri gibi ibadetlerini yaşama hakkı verilmiştir. Ancak fetihten sonra şehirdeki Müslüman nüfusun artması ve gayrimüslim nüfusun azalması ile beraber mabetlerdeki cemaat yokluğundan ve camii ihtiyacından dolayı bazı Hristiyan mabetleri câmiye dönüştürülmüştür. 1453 yılından 1923 yılına kadar İstanbul'da câmiye çevrilen kilise sayısı yalnızca 20'dir. Bunların içerisinde ise Fatih Sultan Mehmet döneminde câmiye dönüştürülen mabet sayısı altıdır.¹⁹

Fatih Sultan Mehmet'in, İstanbul'u fethettikten sonra ilk yaptığı işlerden birinin Ayasofya Kilisesi'ni câmiye dönüştürerek Müslümanların hizmetine sunması olduğu bilinmektedir. Bu tutum, siyasal egemenlik ögesi olan bir devleti ya da bir şehri askeri güç kullanarak ele geçirmek, orada kendi siyasi egemenliğini kurmak ve kurduğu bu egemenliği bütün tebaasına göstermek açısından en tabii hak olarak kabul edilmekteydi. Zira Fatih, uzun bir süre tarih sahnesinde varlığını sürdüren Bizans'ın başkenti olan İstanbul'u ele geçirdikten sonra egemenlik simgesi olan Ayasofya'yı câmiye dönüştürüp şehre Türk ve Müslüman mührünü vurarak fethi perçinlemiştir. Çünkü İstanbul'daki Ayasofya, yalnızca yıkılan Bizans'ın değil, aynı zamanda Ortodoks dünyasının en önemli dinsel mabetlerinden biridir.

3. Trabzon'un Fethi ve Altınbaş Meryem (Panagia Chrysocephalos) Kilisesi'nin Fatih Camii (Cami-i Atik) Olarak Dönüştürülmesi

Trabzon'un fethine dair yukarıda tasnif edilen dönem kaynaklarından, Fatih'in Trabzon'u fethettikten hemen sonra yaptığı ilk işlerden biri, tıpkı İstanbul'da yaptığı gibi, varlığına son verdiği Trabzon Rum Devleti'nin vaftiz/başkilisesi olan Ortahisar'daki Panagia Chrysocephalos Kilisesi'ni câmiye dönüştürmek ve burada Cuma namazı kılmak olmuştur.²⁰ Zira Komnenos krallarının taç giyme törenlerinin yapıldığı bu kilise, aynı zamanda ölen Komnenos krallarının mezarlarına da ev sahipliği yapmak gibi kutsal bir statüye de sahipti. Maddi tarafından çok manevi açıdan Trabzon Rum Devleti ve Ortodokslar için önemli olan bu kilisenin fetihle birlikte câmiye dönüştürülmesi, tıpkı İstanbul örneğinde olduğu gibi hem kentin egemenliğinin Osmanlı Devleti'ne geçtiğini, hem de manevi olarak da kılınan Cuma namazı ile Türk İslam mührünün vurulduğunu açıkça simgelemektedir. Dolayısıyla Trabzon'un fethi sırasında fetih camii olarak dönüştürülen kilisenin yalnızca sur içinde kalan Ortahisar'daki Fatih Camii olduğu, bunun dışında herhangi bir kilisenin câmiye çevrilmediği açıkça görülmektedir. Zira fetihten önce Trabzon'da Müslüman nüfus bulunduğuna dair herhangi bir veri mevcut değildir. Fetih sırasında Osmanlı ordusuyla birlikte gelen ve fetihten sonra Trabzon'da kalan Müslümanlar da burada meskûn olan gayrimüslimlerin sur içinden sur dışına çıkarılmasıyla birlikte Ortahisar'da yerleşmişlerdir. Bunların sayılarının ne kadar olduğuna dair ilk kayıtlar, 1486 tarihli tahrir kayıtlarında mevcuttur. Buna göre fetihten sonra bizzat Fatih'in emriyle Niksar, Kalanik, Ladik, Amasya, Bafra, Osmancık, İskilip, Çorum, Merzifon, Tokat, Samsun ve civarlarından sürgün yoluyla 202 hane Müslüman Trabzon'da iskan edilmiştir. 1486 yılı itibarıyla

18 <http://www.yeniakit.com.tr/haber/fetih-camiileri-yok-olmanin-esiginde-50169.html>. (Erişim tarihi: 20.01.2016).

19 Nermin Taylan, *Fetihden Sonra Camiye Çevrilen Kiliseler*, <http://nermintaylan.blogspot.com.tr/2013/08/ayasofya-camii-ayasofyabizans.html>. (Erişim tarihi: 20.01.2016).

20 Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin Türkleşmesi ve İslamlaşması 1461-1583*, (İstanbul: 2012), s. 69.

kentteki toplam Müslüman nüfus yaklaşık 1290 kişiden ibaretti.²¹ Dolayısıyla fetih sırasında Osmanlı ordusundakilerin dışında Müslüman bulunmadığı, ahalinin Hristiyan olmasından dolayı Ortahisar Fatih Camii dışında herhangi bir kilisenin câmiye dönüştürülmesine ihtiyaç bulunmadığı ve Fatih'in de buna göre uygulama yaptığı anlaşılmaktadır.

4. Trabzon Ayasofya Kilisesi'nin Câmiye Dönüştürülmesi

Ayasofya Kilisesi'nin ne zaman câmiye dönüştürüldüğü konusuna geçmeden önce değerlendirmemize kaynak teşkil edecek veriler sunması bakımından fetihten 25 yıl sonra yapılan ilk tahrir kayıtlarına göre Trabzon'daki nüfus durumuna bakmak yararlı olacaktır. Bu konuda iki ayrı akademik çalışma yapan Heath Lowry ve Hanefi Bostan'ın eserlerine göre Ayasofya Mahallesi'nin nüfus durumu şöyledir:

	1486 Tahririnde Ayasofya Mah.	1520 Tahririnde Ayasofya Mah.	1554 Tahririnde Ayasofya Mah.	1583 Tahririnde Ayasofya Mah.
Hristiyan ²³	135 hane, 808 nüfus. Trabzon nüfusuna oranı %10	234 hane	97 hane	
Müslüman ²⁴	Yok	Yok	58 hane, 302 kişi	36 hane, 180 kişi

Tablodan da anlaşılacağı üzere bahse konu olan şehrin batı varoşlarındaki Ayasofya Mahallesi'nde 1486, 1520 ve 1554 tahrirlerinde hiç Müslüman yoktur. Ancak 1583 tarihine gelindiğinde ise artık Ayasofya Mahallesi tamamen Müslüman Mahallesi haline gelmiş ve burada artık hiçbir Hristiyan kalmamıştır. Başka bir ifadeyle 1554 tahririnden itibaren bu mahallede hızlı bir Müslüman iskânı yaşandığı, yaklaşık otuz yıllık süre sonunda mahallenin yalnızca Müslümanların yaşadığı bir mahalleye dönüştüğü görülmektedir. Yine Tahrir kayıtlarına göre 1486'da Müslümanların en yoğun yaşadığı yer Ortahisar'daki Azebler Mahallesi, Hristiyanların en çok yaşadığı yer ise Ayasofya Kilisesi'nin çevresinde kurulu Ayasofya Mahallesi'dir. 1520'de ise, en çok Müslüman nüfus Ortahisar'daki Cami-i Atik Mahallesi'nde, en çok Hristiyan nüfus yine Ayasofya Mahallesi'ndedir.

Dönem nüfusu hakkında aktardığımız bu veriler ışığında yukarıda tasnifi yapılan dönem kaynaklarda Ayasofya Kilisesi'nin câmiye dönüştürülmesi şu şekilde değerlendirilebilir. Konu hakkında bize bilgi veren önemli bir kaynak Tahrir Defterleri'dir. Bu defterler, devletin egemenliği altındaki arazilerde gerçekleşen üretimi tespit etmek üzere tutulan kayıtlardan oluşmaktadır. Trabzon'un fetih tarihi olan 1461'den kısa bir süre sonra, yani 1486 tarihinde bölgenin ilk tahriri yapılmış, ardından 1520, 1554 ve 1583 tarihli tahrirlerle devam etmiştir. 1486 tarihli Tahrir Defteri'nde yeralan kayıtlara bakıldığında, üretim yapılmakta olan önemli bir miktar araziye dair tespit yapılırken buralara dair düşülen kayıtlarda “daha önce ... manastırının vakfı idi. Padişah emri ile timara çevrildi” ibaresi dikkat çekmektedir. Bu ibarelerin Ayasofya ile ilgili olanında “Aslında Ayasofya Manastırı'nın vakfı idi. Padişah emri ile timar oldu”²⁴ ifadesi kayıtlıdır. Bu durum da bize 1486'da Ayasofya'nın henüz câmiye çevrilmediğini, ama mülklerinin elinden alındığını göstermektedir. Bu veriyi tevsik eden diğer bir kayıt da 1520 tahririnde geçen, “1515 yıllık mukata'ası 1300 akça olan Ayasofya Manastırı'nın...”²⁵ ifadesidir ki bu kayıt da bize 1520 tarihinde Ayasofya'nın henüz câmiye çevrilmediğini göstermektedir.

21 M. Hanefi Bostan, *15 ve 16. Yüzyıllarda Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, (Ankara: 2002, s. 97.

22 Bostan, *Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 155.

23 Bostan, *Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 125.

24 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MAD, nr. 828, s. 17; BOA, A.DFE, nr. 85, s. 16.

25 Bostan, *Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 400.

Tahrirlerde geçen bu veriye karşın aynı tahrirde Panagia Chrysocephalos Kilisesi(Ortahisar Fatih Camii/Cami-i Atik) için “Aslında cami olan Manastırın Vakfı idi. Padişahımız emri ile timar oldu” ifadesinin kullanılması, Ortahisar’daki eski Komnenos Kilisesi’nin 1486 tarihi itibarıyla cami olarak işlev gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Fetih sırasında Fatih tarafından câmiye dönüştürülmesi gerekli görülmeyen Ayasofya Kilisesi, fetihten yüzyılı aşkın bir süre sonra, 1572-73 tarihinde dönemin padişahının izniyle câmiye çevrilmiştir. Ayasofya Kilisesi’nin Ayasofya Camii’ne dönüştürülmesi hakkında en açık ve ayrıntılı bilgi, ünlü Osmanlı bilgini Trabzonlu Aşık Mehmet tarafından verilmektedir. Trabzon’un fethinden yaklaşık yüzyıl sonra 1556-1557 yıllarında Tekfur Sarayı Mahallesi’nde Hatuniye Medresesi müderrislerinden birinin oğlu olarak dünyaya gelen, Katip Çelebi’nin ünlü “Cihannüma” adlı kitabına öncüllük yapacak düzeyde coğrafya çalışmalarında bulunan ve çalışmasını “Menazirü’l- Avalim” (Âlemlerden Manzaralar) adlı bir kitapta toplayan Trabzonlu Aşık Mehmet’in kitabı, 16. yüzyıl Trabzon’u hakkında ayrıntılı bilgi veren tek eser niteliğindedir. Mahmut Ak tarafından doktora tezi olarak çalışılan kitapta Aşık Mehmet’in bildirdiğine göre, önceden kilise iken padişah emri ile Kürd Ali Bey tarafından 980 H. (M. 1572-73 M.) tarihinde câmiye çevrilen Ayasofya’da ilk Cuma namazı kılındığında hutbe, babası tarafından okunmuş ve hatiplik vazifesi de ona verilmiştir.²⁶ Türk Tarih Kurumu tarafından üç cilt olarak yayımlanan kitabın Trabzon camiilerinden bahsedilen kısmında Ayasofya hakkındaki bilgiler (parantez içleri bize aittir) aynen şu şekildedir: ²⁷

Salis (üçüncü) cami-i Ayasofya, sahil-i bahr üzere ebniye-i kafriyyeden (Hristiyan binalarından) bir kinîse (kilise) idi. Sene semânin ve tis’a-mi’e’de (H. 980/M. 1572-73) veyahut dahi sonrada Trabzon ayanından Kürd Ali Bey nam bir sahibü’l-hayr bu Ayasofya ila haysü mâ-lâ-yentehî (sonsuz kadar) Nasara yedinde (Hristiyanların elinde) olmağı münasip görmeyip emr-i sultani (padişah emri) ile yed-i Nasara’dan ahz edip (alıp) salât-ı cum’a ikameti (Cuma namazı kılınması) için minber ve mahfil-i müezzinin ihdas etmiştir.

Ayasofya Kilisesi’nin câmiye dönüştürülme tarihi hakkında bilgi veren bir diğer kaynak ise ünlü seyyah Evliya Çelebi’dir. Çelebi, Seyahatnamesinin Trabzon bölümünde Ayasofya’dan şu şekilde söz etmiştir:²⁸

Ayasofya Camii, Süleyman Bey Camii’nin garp tarafındadır. Derya kenarında vakidir. Küffar asrında bina edilmiştir. Sonra Kürlet Ali Bey namında bir vali hazret-i padişaha arz ettikten sonra bunu bâ emr-i sultani (padişah emriyle) zabt ederek sene H. 991/ M. 1583 tarihinde bir mahfil ve minber-i dil-güşâ (gönül açıcı) bir cami haline koymuştur.

Bu konuda bilgi veren diğer bir dönem kaynağı ise Fransız seyyah Julien Bordier’in eseridir. Kitabının Ayasofya Kilisesi kısmında 1609’da Trabzon’a gelen Bordier’in çalışmasına atıfta bulunan Anthony Brayer, yapının 1609’dan hemen önce câmiye dönüştürüldüğüne işaret etmektedir.²⁹ Brayer’in atıfta bulunduğu Bordier eserinde Ayasofya’ya ilişkin şunları aktarmıştır:³⁰

Kilise kapalı durumdaydı; zira bu kilise, camii yapmaları ve ibadetleri için Türklere teslim edilmişti. Çok yaşlı bir Rum kadın bize kapıyı açtı... Ayin yapılan yerden ana kapıya kadar olan kısım içerisinde, mimarisi hayranlık uyandıran küçük küçük, mihraplı bölümler vardı.

26 Aşık Mehmed, *Menazirü’l-Avalim*, s. XXXIX.

27 Aşık Mehmet, *Menazirü’l-Avalim*, c. III, s. 1025.

28 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 2, (Dersaadet İkdâm Matbaası, byy. 1314), s. 88.

29 Anthony Brayer, David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol: I, (Washington: 1985), s. 234.

30 *Relation D’un Voyage En Orient*, Par Julien Bordier, Ecuyer de Jean Gontaut, Baron De Salignac, Ambassadeur a Constantinople (1604-1612), (Atina: 1934), s. 117-119.

Türkler ayin yapılan sunakları ortadan kaldırmışlardı; artık burada hiç ibadet yapılmamaktaydı... Sütunlar üzerinde zarif tonozlar bulunmakta ve büyük duvar ile buna bağlı diğer duvarlar üzerinde, Ahdicedit'teki aziz kişiler ile İsa'nın çektikleri ve İncil'de bunları anlatan konuların figürleriyle zenginleştirilmiş çok güzel resimler yer almaktaydı... Öğrenebildiğim tek şey, bu kilisenin Rumlar tarafından kurulup, daha sonra tamamen kendi haline bırakıldığı, Türklerin burayı bir câmiye dönüştürmek istedikleri, fakat her nedense, onların da bu eseri kendi haline terk edip artık burada ibadet yapmadıklarıydı...

Bordie'nin ifadesinden 1609 yılında Ayasofya Kilisesi'nin, kilise olarak fonksiyonunun sona ermiş olduğu, ancak henüz camii olarak da aktif bir ibadet yeri olmadığı izlenimi edinilmektedir.

Konuya dair ayrıntılı bilgi veren diğer bir çalışma ise Heath W. Lowry'nin "Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi" adlı eseridir. Fetihten sonra tutulan Osmanlı Tahrir Defterleri merkeze alınarak yapılan bu çalışmada da şehrin batı varoşlarında bulunduğu belirtilen Ayasofya Mahallesi'nin 1486, 1523 ve 1583 tahrirlerine göre Hristiyan toplumunun geleneksel merkezi olma niteliği taşıdığını belirten Lowry, St. Sophia Kilisesi'nin Ayasofya Camii'ne dönüştürülmesinin 1572 yılında ya da bundan kısa bir süre sonra gerçekleştiğini ifade etmektedir.³¹ Aynı kayıtlardan aynı dönem hakkında bir çalışma yapan M. Hanefi Bostan da Âşık Mehmet'e atıfta bulunarak Ayasofya Kilisesi'nin H. 980 (M. 1572-73 M.) veya daha sonraki bir tarihte câmiye dönüştürüldüğünü teyit etmektedir.³²

Dönem kaynakları üzerinde yapılan çalışmalar ışığında Ayasofya Kilisesi'nin, câmiye dönüştürülmesine dair Âşık Mehmet'in birinci el kaynak olarak verdiği bilgiye itibar etmek en akla uygun durum olsa gerektir. Hiç kuşku yok ki bu durumu dönemin nüfus kayıtları da teyit etmektedir. Şöyle ki; Osmanlı Devleti'nin fetih siyaseti gereğince, fethedilen gayrimüslim şehirlerindeki en büyük ve görkemli mabedin câmiye dönüştürülmesi bağlamında Trabzon'daki başkilise Fatih tarafından Ortahisar Fatih Camii olarak Müslümanların hizmetine sunulmuştur. Bu tarihlerde şehrin batı varoşlarında yer alan ve Ayasofya Mahallesi'nde bulunan Ayasofya Kilisesi, hem ücra bir yerde bulunduğu için sembolik bir anlam taşımaması, hem de 1461-1554 tarihleri arasında bu mahallede hiç Müslüman nüfus bulunmadığı gibi Trabzon'un en büyük Hristiyan Mahallesi olma özelliği taşıması nedeniyle Fatih tarafından câmiye çevrilmemiştir. Kaldı ki hiç Müslüman'ın yaşamadığı Ayasofya Mahallesi'ndeki Hristiyanlara ait mabedin câmiye çevrilerek Hristiyanların ibadethanesiz bırakılması, Osmanlı millet sistemi ve hoşgörü anlayışına da aykırılık teşkil edecek bir durumdur.

Bütün bu değerlendirmeler ışığında Ayasofya Kilisesi'nin câmiye çevrilmesi, başta İstanbul olmak üzere başka Osmanlı şehirlerinde de örnekleri görüldüğü gibi, zaman içinde Müslüman nüfusun yoğunlaşarak ibadethane ihtiyacının ortaya çıkması süreciyle ilgili bir gelişmedir. Nitekim Trabzon Ayasofya Kilisesi'nin Müslümanların ibadethane ihtiyacı hasıl olduğu dönemde câmiye çevrilmesi örneğinde olduğu gibi bir tartışma İstanbul'da da yaşanmış, hatta konu dönemin mahkemelerine de taşınmıştır. Konu hakkında "Hukuki Bir Tartışmanın Tarihi Zemini: İstanbul Nasıl Alındı" adlı bir makale kaleme alan Feridun Emecen olayı özetle şöyle aktarmıştır: İstanbul'un fethinden sonra Çarşamba ile Draman arasındaki Pammakaristos kilisesi Fatih tarafından patrik Gennadius'a patrikhane olmak üzere tahsis edilmişti. 1490'a doğru söz konusu mahalde Hristiyan cemaatinin azalması, buna mukabil Müslüman cemaatin artması üzerine buranın câmiye çevrilmesi için bir kısım ahali tarafından başvuruda bulunulmuş, ancak bu başvuru reddedilmiştir. II. Bayezid döneminde başlayan bu hadise I. Selim (Yavuz) döneminde yeniden gündeme gelmiştir. Osmanlı-Safevi mücadelesinin

31 Lowry, *Trabzon Şehrinin Türkleşmesi*, s. 100-104.

32 Bostan, *Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 65.

sebebi olduğu dini hassasiyetlerin hayli arttığı bu dönemde Müslüman Mahallesi içinde kalan patrikhane ile ilgili tartışmalar yeniden alevlenmiştir. Ulemanın bir bölümü, kılıç gücüyle alınmış bir şehirde ibadete açık kiliseler üzerinde ihtiyaç olduğu halde Müslümanların istediği gibi tasarrufta bulunamamaları şiddetli bir şekilde eleştirilmeye başlanmıştır. Bunun üzerine çıkan dini tartışmalarda sonuç; Hanefi fıkhı içinde kiliselerin kılıçla alınmış bir şehirde mevcut olabileceği ve zimmet hukukunun da bu durumda uygulanabileceği kanaatine varılmıştı. Bunun sonucu olarak da bir şehir ister kılıçla ister barış yoluyla alınsın, tasarruf hakkı sultana geçmiştir ve o istediği şekilde uygulama yapabilir. Bu düşünceden hareketle de Fatih, Patrik Gennadius'a kiliseyi muhafaza edecek bir ferman vermekte beis görmemiştir.³³

İstanbul'da yaşanan ve kimi padişahların gündemine kadar uzanan bu gelişmede olduğu gibi Trabzon'da da Ayasofya Mahallesi'nde Müslüman nüfusun yoğunlaşması üzerine bir câmiye ihtiyaç hasıl olmuş, bu bağlamda cemaati kalmayan kilisenin câmiye çevrilmesi meşruiyet kazanmıştır. Nitekim fetihten önce Hristiyanlara ait Trabzon'da mevcut başkaca bazı kiliselerin de faaliyetlerini sürdürdüğü, zaman içinde bu kiliselerin bulundukları mahallelerde Müslüman nüfusun yoğunlaşmasına ve ihtiyaç hâsıl olmasına bağlı olarak bu kiliselerden bir kısmının câmiye dönüştürüldüğü bilinmektedir. Bunlardan Bunlardan Esentepe Mahallesi'ndeki Aziz Philip Kilisesi 1665'de Kudreddin Camii'ne³⁴, Pazarkapı Mahallesi'ndeki St. Andrea Kilisesi 1550'li yıllarda³⁵ Molla Siyah Camii'ne, Kemer kaya Mahallesi'ndeki kilise (şapel) XVI. yüzyıl ortalarında Sarmaşıklı Camii'ne³⁶, Çömlekçi'deki Kilise 1953'te Hüsnü Göktaş Paşa Camii'ne dönüştürülmüştür.³⁷ Bu bağlamda Ayasofya Kilisesi'nin de mahallede Müslüman nüfusun yoğunlaştığı ve câmiye ihtiyacın ortaya çıktığı 1572/73 tarihinde câmiye çevrilmiş olduğuna dair dönem tanığı Âşık Mehmet'in ifadelerinin gerçeğin tezahürü olduğu söylenebilir.

Burada dikkat çeken bir diğer husus da eserinde olayın tanığı olduğunu belirten Âşık Mehmet'in, Ayasofya'nın câmiye çevrilmesi için padişah izni alındığı ifadesidir. İstanbul'da yaşanan olaya dair verilen fetvada, fetihten sonra tasarrufun padişaha geçtiği, dolayısıyla söz konusu mekânlar üzerinde tasarrufta bulunma hakkının padişaha ait olduğu hükmünden hareketle, Trabzon Ayasofya'sının câmiye dönüştürülmesi için bizzat mülk üzerinde tasarruf hakkına sahip olan dönem padişahından izin alınmış olmasıdır. Her ne kadar tutarlı olmasa ve dayanaktan yoksun olsa da Ayasofya'nın fetih sırasında mescide, daha sonraki yıllarda Cuma namazı da kılabilmek için câmiye çevrildiği iddiaları bu bağlamda boşa çıkmaktadır. Zira şayet tasarruf hakkına sahip bulunan Fatih Sultan Mehmet tarafından Ayasofya'nın mescide çevrilmesi sözkonusu olmuş ise, câmiye dönüştürmek için yeniden padişah izni alınmasına ihtiyaç olmaması, bu iznin yerel dini otoriteler tarafından verilmesi gerekirdi. Dolayısıyla bu durum da bize Ayasofya Kilisesi'nin Fatih tarafından fetih sırasında câmiye/mescide çevrilmemiş olduğunu göstermektedir.

5. Fatih Sultan Mehmet Han Vakfı ve Ayasofya Camii Vakfı

Bir vakfın kurucusu tarafından vakfın işleyişiyle ilgili olarak düzenlenen resmi belge olan vakfiye (vakıfnâme), vakfedilen malın hangi hayır işlerinde kullanılacağını, ne şekilde

33 Feridun M. Emecen, "Hukuki Bir Tartışmanın Tarihi Zemini: İstanbul Nasıl Alındı", *Osmanlı İstanbul'u I*, ed. Feridun M. Emecen-Emrah Safa Gürkan, (İstanbul: 2004), s. 38-40.

34 Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk İslam Kitabeleri*, C. I, (Trabzon: 2000), s. 110.

35 Bordier'in 1609'da Trabzon'a yaptığı ziyarette camii olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ömer İskender Tuluk- Halil İbrahim Düzenli, "Yitik Mirasın izinde: Trabzon'da Osmanlı Camii ve Mescitleri (1461-1583)", *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri*, (Trabzon: 2011), s. 141-142.

36 1554 yılı tahrir kayıtlarında Mahalle-i Mescid-i Sarmaşık adlı Müslüman mahallesinin bulunması, bu tarihte buradaki kilisenin "Mescid-i Sarmaşık" adıyla camiiye dönüştürüldüğünü göstermektedir. Lovry, a.g.e., s.91.

37 Hamiyet Özen-Ömer İskender Tuluk-Hüseyin Emre Engin v.dğr., *Trabzon Kent İçi Kültür Varlıkları Envanteri*, (Trabzon: 2010), s. 57, 58, 59, 63.

yönetileceğini gösteren senet niteliği taşır.³⁸ Bu bağlamda vakfiye, herhangi bir vakıf hakkında başvurulacak temel vesikadır. Bu nedenle bildiriye konu olan Trabzon'un fethi ve sonrasındaki yüzyılda Trabzon'da kurulmuş vakıflara dair vakfiye kayıtlarının, Vakıflar Genel Müdürlüğü dâhil olmak üzere hiçbir yerde bulunmaması, konuya ilişkin değerlendirmenin aslı kayıtlar üzerinden yapılmasına imkan sağlamamaktadır.³⁹

Her ne kadar yukarıda Ayasofya Kilisesi'nin fetihten yaklaşık yüzyılı aşkın bir süre sonra câmiye çevrildiğine dair değerlendirme yapılmış olsa da Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan Ayasofya Cami-i Şerifi'ne ait tapu senedi, tartışmanın farklı bir zemine taşınmasına neden olmaktadır. Zira, 19.11.1936 tarihli bu Türkiye Cumhuriyeti Tapu Senedi'nde Ayasofya-yı Kebir Cami-i Şerifi adıyla Ebu'l-feth Sultan Mehmet Vakfı adına kayıtlı olduğu yazılıdır. Ayasofya Kilisesi'nin Fatih Sultan Mehmet Vakfı'nın mülkiyetinde olduğu yazılı olan bu kayıttan hareketle, buranın Fatih'in Trabzon'u fethi sırasında câmiye çevrilmiş olduğu sonucuna varılmaktadır. Hiç kuşku yok ki günümüz veri ve belgelerinden hareketle yaklaşık 550 yıl önceki tarihsel gerçekliğe ulaşmak mümkün olmadığı gibi bu yaklaşım anakronizm maluliyetini de bünyesinde barındırmaktadır. Bu durumda aranan hakikate ulaşabilmenin yolu, geçmişten günümüze doğru bir kronoloji oluşturmaya çalışmaktan geçmektedir. Konuya bu yöntemle yaklaşıldığında tarihi gelişmelerin şöyle bir seyir izlediği görülmektedir.

Fatih Sultan Mehmet Han Vakfı'na dair elimizde vakfiye kaydı bulunmamakla birlikte, bu vakfın Trabzon Rum Devleti'nin başkilisesi olduğu için simgesel egemenlik göstergesi olması bakımından câmiye çevrilen Ortahisar Fatih Camii'nin kurumsal bir kimlik kazanması ve her türlü ihtiyacının karşılanması amacıyla Fatih tarafından kurulduğu düşünülebilir. Zira Müslüman-Türk Osmanlı egemenliğinin simgesi olarak câmiye dönüştürülen bu mabedin herhangi bir ekonomik sorunla karşılaşmadan Müslüman cemaatin hizmetine sunulması da ayrı bir önem arz etmektedir.

Tapu tahrir kaydı ve şer'iyye sicilleri gibi birinci el Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanarak Trabzon'un fethinden başlayıp yaklaşık 150 yıllık bir dönemi en ince ayrıntılarına kadar irdelerek bir doktora çalışması yapan Hanefi Bostan'ın tespitine göre Fatih Sultan Mehmet Han Evkafı, Cami-i Atik (bugünkü Ortahisar'daki Fatih Camii) için olup bu vakfa ait 1486 tarihli tahrirde 21 adet icaresi mevcuttur.⁴⁰ Fetihden 25 yıl sonra yapılan ilk tahrir yazımında Fatih Sultan Mehmet Han vakfından söz edilmekle birlikte bu vakfın yalnızca Ortahisar'daki Fatih Camii ile ilgili olduğu kaydı da düşülmüştür. Başka bir ifadeyle Fatih Sultan Mehmet Han vakfının yetki ve sorumluluğu, bizzat Fatih tarafından câmiye çevrilen Ortahisar Fatih Camii ile sınırlı görülmektedir. Nitekim 30 Aralık 1560 tarihinde Trabzon sancakbeyliğine atanan ve döneminde sancağın tahririni yaptıran Kasım Bey'in, Trabzon şehrinin Ortahisar semtindeki Fatih Sultan Mehmet Camii'ne bazı yerleri vakfetmiş olduğuna dair kayıtlar⁴¹ da bu vakfın yalnızca Ortahisar'daki camii ile sınırlı olduğu görüşünü desteklemektedir.

Öte yandan Sebahittin Usta, Trabzon Şer'iyye Sicilleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtları üzerinden hazırladığı "Trabzon'da Vakıflar 1550-1650" adlı doktora tezinde söz konusu dönem içinde 32 adet vakıf tespit etmiştir. Bunlar arasında Fatih'in Trabzon'u fethi sırasında

38 Osman Gazi Özgüdenli, "Vakfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42 (2012), s. 465.

39 İçlerinde Trabzon'daki vakıflara ait vakfiyelerle ferman ve beratların da bulunduğu çok sayıda belge ve obje 18 Nisan 1916-24 Şubat 1918 yılları arasında yaşanan Rus işgali sırasında Rus Bilimler Akademisi Heyeti tarafından Rusya'ya götürülmüştür. Bkz. Halit Dünder Akarca, "İlmi İşgal: Birinci Cihan Harbi'nde Rus Bilim Adamlarının Trabzon ve Civarında Gerçekleştirdikleri Arkeolojik Faaliyetler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 9/17, (2014), s. 30; Veyssel Usta, *Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler*, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 153, (Aralık 2004), s. 14.

40 Bostan, *Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 396.

41 Bostan, *Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 63.

câmiye çevirerek Ortahisar Fatih Camii (Cami-i Atik) adı verilen camii için kurulduğu belirtilen Fatih Sultan Mehmet Vakfı'na dair bilgiler de yer almaktadır.⁴²

Bu tespit ve değerlendirmelerden Fatih Sultan Mehmet Vakfı'nın, büyük olasılıkla Fatih'in Trabzon Rum Devleti'nin başkilisesi konumunda bulunan Panagia Chrysocephalos Kilisesi'ni, Türk ve Müslüman mührünü vurmak üzere bizzat câmiye çevirerek namaz kıldığı Ortahisar Fatih Camii'nin faaliyetlerini desteklemek üzere kurduğu/kurdurduğu bir vakıf olduğu sonucuna varılabilir.

Öte yandan dönem kayıtlarında Ayasofya Cami-i Şerifi Vakfı adlı başka bir vakfın varlığı da söz konusudur. Usta, çalışmasında buna dair ilk kaydın H. Muharrem 1041 (M. Temmuz/Ağustos 1631) tarihli olduğunu belirtmektedir. 1827 no'lu Trabzon Şer'iyye (Kadı) Sicili'nde yer alan 1631 (1041 H) tarihli Ayasofya Cami-i Şerifi Vakfı'na mütevellî tayini konulu kayıta aynen şu ifadeler yer almaktadır:⁴³

Sadaret kaimmakamı Vezir Recep Paşa'nın adamlarından Sinan, südde-i saadete (İstanbul'a) gelip Trabzon kazasında olan Ayasofya Cami-i Şerifi'nin evkafı tevliyetinin kendisine verilmesi için yardım rica edince tevcih edip bu nişan-ı hümayunu verdim ve buyurdum ki gidip vakıf mütevellisi olsun ve vazifesini yapsın hiç kimse ahde mani olmasın şöyle bilesiz alamet-i şerife itimat kılasız...

Vakfın kuruluşuna dair herhangi bir veri sunmasa da bu kayıt bize, en azından 1631 yılında Ayasofya Kilisesi'nin câmiye dönüştürülmüş olduğunu ve bu camiinin hizmetlerini desteklemek amacıyla Ayasofya Cami-i Vakfı adıyla bir vakıf kurulmuş olduğunu göstermektedir.

Bu durumda şu soru akla gelmektedir. Şayet 1936'da düzenlenen tapu kaydındaki ifadeden hareketle Ayasofya Kilisesi fetihle birlikte câmiye dönüştürülerek Fatih Sultan Mehmet Vakfı'na bağlanmış ise o halde yukarıda 1631 tarihli belgesi aktarılan Ayasofya Cami-i Şerifi Vakfı'nın varlığı nasıl izah edilecek ve nereye konumlandırılacaktır. Bu sorunun izahı ancak şu şekilde yapılabilir: Ayasofya Camii, Fatih Sultan Mehmet tarafından fetih sırasında câmiye çevrilerek Fatih Sultan Mehmet Vakfı'na bağlanmış, ancak daha sonra Ayasofya Camii Vakfı'nın kurulmasıyla birlikte Fatih Sultan Mehmet Vakfı'ndan ayrılarak yeni kurulan vakfa devredilmiş; camiinin hizmetleri de bundan sonra bu vakıf tarafından yürütülmüştür. Ancak bu zorlama izah, hem vakıf hukukuna, hem de Fatih Sultan Mehmet Vakfı'nın kurucusu Fatih'in iradesine aykırılık teşkil etmektedir. Çünkü bizzat Fatih Sultan Mehmet tarafından ve onun iradesiyle kurulmuş olan Fatih Sultan Mehmet Vakfı'nın uhdesinde bulunduğu varsayılan Ayasofya Camii, onun ölümünün üzerinden yüz yılı aşkın bir süre geçtikten sonra kurulan Ayasofya Cami-i Şerifi Vakfı'na devredilmiş olmalıdır ki bu da Fatih'in iradesinin yok sayılması anlamına gelmektedir. Hiç kuşku yok ki böyle bir gelişme, hem Fatih'in iradesine, hem de onun tarafından kurulan Fatih Sultan Mehmet Vakfı'nın vakıf senedine aykırılık teşkil eder bir durum olacaktır.

Halbuki günümüzden geriye doğru yapılacak bu anakronik değerlendirme yerine, dönemden günümüze doğru mevcut verilerin değerlendirilmesi, hakikate daha yakın bir sonuç elde edilmesine yardımcı olacaktır. Yukarıda dönem kaynaklarına dayalı olarak Ayasofya Kilisesi'nin fetih camii olmadığı ve Fatih Sultan Mehmet tarafından câmiye çevrildiği ortaya koyulmuş; buranın yörede Müslüman nüfusun yoğunlaşarak bir câmiye ihtiyaç duyulmasının sonucu olarak 1572/73 tarihinde câmiye çevrildiği izah edilmişti. Buna göre câmiye çevrilen Ayasofya'nın hizmetlerinin yürütülmesini sağlamak üzere muhtemelen 1573'ten sonra Ayasofya Cami-i Şerifi adlı bir vakıf kurulmuştur. Bu vakıf eldeki verilere göre

42 Usta, *Trabzon'da Vakıflar 1550-1650*, s. 79.

43 Trabzon Şer'iyye Sicili (TŞS), No: 1827, 1631 (1041).

19. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş, ancak bu tarihten itibaren adına rastlanılamamıştır. Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde mahfuz iken 1990'lı yılların sonlarında Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne intikal eden 13 adet Vakfiye Kayıt Defteri üzerinde çalışan Mustafa Oflaz, bunlardan 1842-1843 tarihli kayıtları içeren "1 No'lu Vakfiye Kayıt Defteri"nde 30 adet vakıf camii bulunduğunu belirtmektedir. Defterdeki verilerden hareket ederek Trabzon vakıfları hakkında değerlendirmeler yapan Oflaz'ın çalışmasındaki 30 vakıf arasında Ayasofya Cami-i Şerifi Vakfı'nın yer almaması dikkat çekmektedir.⁴⁴

Bu veriden hareketle, 1600'lerden 1900'lere kadar faaliyetini sürdüren Ayasofya Cami-i Vakfı'nın 19. yüzyıl başlarından itibaren kayıtlarda adının geçmemesi, çok değişik şekil ve sistemlerle idare edilmekte olan vakıfların idarelerinin belli bir çatı altında toplanarak denetiminin kolaylaştırması amacıyla 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla ilgili bir gelişme olarak düşünülebilir. Zira bu tarihten itibaren hem Osmanlı hanedan mensupları tarafından kurulan ve "Selatin Vakıfları" olarak da adlandırılan mazbut vakıfların, hem de mülhak vakıfların yönetim ve denetim yetkisi bu nezarete verilmiştir. Hal böyle olsa da Osmanlı döneminde Selatin Vakıflarının kapatılması veya başka bir vakıfla birleştirilmesi gibi bir örneğe rastlanmadığı, buna karşın diğer vakıfların çeşitli nedenlerle ve kadı kararına dayalı olarak birleştirildiği veya faaliyetine son verildiğine dair uygulamalar mevcuttur. Bu uygulama dikkate alındığında, Ayasofya Cami-i Şerifi Vakfı'nın da takriben Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasından sonraki süreçte adının kayıtlarda yer almaması, bu vakfın bir şekilde tasfiye edilerek uhdesinde bulunan Ayasofya Cami-i Şerifi'ne dair görev ve yükümlülüklerinin Fatih Sultan Mehmet Vakfı'na devredilmiş olduğu düşünülmektedir. Nitekim 1842-1843 tarihli kayıtları içeren "1 Nolu Vakfiye Kayıt Defteri"nde Fatih Sultan Mehmet Vakfı'nın uhdesinde bulunan mülkler arasında Ayasofya Cami-i Şerifi'nin de adının bulunması, yukarıdaki değerlendirmemizi anlamlandırmaktadır. Bu yaklaşımın, Ayasofya Camii'ne ait 19. yüzyılın ikinci yarısındaki arşiv belgelerine de yansıdığı görülmekte, yazışmalarda "Trabzon'un fethinden sonra Sultan Mehmed Han tarafından kiliseden câmiye çevrilen Ayasofya Camii" ibaresi kullanılmaktadır.⁴⁵ 19. yy.da meydana gelen değişikliğin belgelere bu şekilde yansımaları, tarihin doğal akışı içindeki gelişmeyi değil, içinde bulunulan günden geriye doğru suni bir tarih oluşturma çabasına işaret etmektedir. Hiç kuşku yok ki Türkiye Cumhuriyeti Devleti de bütün kurumlarda olduğu gibi 1826'da kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ni devralmış ve bundan sonraki uygulamalar bu nezaretin uygulama veya tanımları üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan Ayasofya Camii'ne dair tapu kaydı da her ne kadar 1572/73 yıllarında câmiye çevrilerek adına kurulmuş olan Ayasofya Cami-i Vakfı'nın uhdesinde bulunan ancak Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulduğu tarihten itibaren Fatih Sultan Mehmet Vakfına intikal etmesine rağmen sanki fetih sırasında Ortahisar Fatih Camii (Cami-i kebir) için kurulan vakfın fethitten itibaren mülkiyetinde bulunuyormuş gibi yanlış bir değerlendirmeye konu olagelmıştır.⁴⁶

44 Mustafa Oflaz, "1 Nolu Vakfiye Kayıt Defteri'ne Göre 1842 Yılı Trabzon Merkez Vakıfları", *Akademik Yorum*, Güz, (1992), s. 20-21. Oflaz, söz konusu defterin kapağında 1834-1853 tarihlerinin yazılı olduğunu ancak içeriği incelendiğinde yalnızca 1842-1843 yıllarına ait kayıtların bulunduğunu ifade etmektedir. Yine bu defterde toplam 68 vakfın kayıtlarının tutulduğunu belirten Oflaz bunlardan 30'unun camii, 13'ünün mescid, 2'sinin medrese, 19'unun şahıs, 1'inin camii imamı, 1'inin camii müderrisi, 1'inin de camii ders-i âmmı vakfı olduğunu belirtmektedir.

45 BOA. MKT.MHM., nr. 312/14.

46 Böylesi bir yanlış değerlendirmeye, yani 19. yüzyıl belgelerinden hareketle 15. yüzyıl dönemi olayına ait çıkarım yapılmış olmasına, kimi akademik çalışmalarda da rastlanmaktadır. Nitekim "Trabzon Ayasofya Camii'nin "Mülkiyet Hakkı" Üzerine Bir İnceleme" adlı makalede yer alan; "Trabzon Ayasofya-i Kebir Camii'nin 1461 yılında Trabzon'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet Han tarafından kiliseden camiiye dönüştürülen eski eserlerden olduğu 23 Muharrem 1318 (23 Mayıs 1900 M.) tarihli belgeden anlaşılmaktadır. (BOA, EV.M KT-03030.00152)" ifadesi de aynı yanlış değerlendirmenin kurbanı olmuştur. Bkz. Yakup Emre Çoruhlu-Osman Demir, "Trabzon Ayasofya Camii'nin "Mülkiyet Hakkı" Üzerine Bir İnceleme", *Vakıflar Dergisi*, 42, (Aralık 2014), s. 90.

Sonuç

Trabzon Ayasofya Kilisesi'nin câmiye dönüştürülme tarihi ve buna bağlı olarak mülkiyet durumu üzerine ileri sürülen görüşlerin dönem kayıtları üzerinden değerlendirilmesi sonunda şu sonuçlara ulaşılmıştır.

1- Fatih Sultan Mehmet tarafından 1461'de Trabzon'un alınması sırasında Osmanlı Devleti'nin fetih camii uygulaması gereğince şehrin en önemli Hristiyan mabedi olan Panagia Chrysocephalos Kilisesi Ortahisar Fatih Camii (Cami-i Atik) adıyla câmiye dönüştürülmüştür.

2- Bu camiinin her türlü ihtiya ının karşılanması için Fatih'in emriyle Fatih Sultan Mehmet Vakfı adlı bir vakıf kurulmuş ve akarlarıyla söz konusu camiinin faaliyetlerini desteklemiştir. Dönem kayıtlarına göre bu vakfın uhdesinde Ayasofya Camii'nin olduğuna dair herhangi bir veri bulunmamaktadır.

3- Osmanlı tahrir kayıtlarına göre Ayasofya Mahallesi, 1461'deki fetihden 1554'e kadar Trabzon'daki en çok Hristiyan nüfusun yaşadığı mahalle olup bu tarihe kadar bu mahallede hiç Müslüman nüfus yoktur. Dolayısıyla dönem kayıtlarının da işaret ettiği gibi Ayasofya Kilisesi, Ayasofya Mahallesi'nde Müslüman nüfusun yoğunlaşmaya başladığı ve camiinin ihtiyaç haline geldiği 1572-73 yıllarında câmiye dönüştürülmüştür.

4- Ayasofya Kilisesi'nin câmiye dönüştürülmesinden sonraki süreçte bu camiinin faaliyetlerini sürdürmesine destek olmak amacıyla Ayasofya Cami-i Vakfı adlı bir vakıf kurulmuş ve 19. yüzyıla kadar vakfın faaliyetleri devam etmiştir.

5- 19. yüzyıldan itibaren Ayasofya Camii Vakfı kayıtlarda yer almazken Ayasofya Camii'nin Fatih Sultan Mehmet Vakfı'nın uhdesine geçtiği bu döneme ait belgelere yansımıştır. Bu yeni durumun, 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulması ve bütün vakıfların denetimini devralmasıyla ilgili bir düzenleme olduğu düşünülmektedir.

Sonuç itibarıyla bugün tapu kaydında mülkiyeti Fatih Sultan Mehmet Han Vakfı'na ait olan Ayasofya'nın câmiye dönüştürülme tarihi üzerinde yapılan değerlendirmelerin, 19. yüzyıl kayıtlarından hareketle 15. yüzyıl olaylarına dair bir çıkarım yapmak gibi anakronik bir maluliyet taşıdığı görülmektedir. H lbuki 15 ve 16. yüzyıl kayıtlarından günümüze doğru ilerlendiğinde Ayasofya Kilisesi'nin bir fetih camii olmadığı, mahallede Müslüman nüfusun yoğunlaşmasıyla doğan bir ihtiya ın karşılanması için daha sonraki yıllarda câmiye d n şt r ld ği ve bugün Fatih Sultan Mehmet Vakfı'nın mülkiyetinde bulunsa bile bu kaydın 19. yüzyıldan itibaren yürürlükte olduğu açıkça görülmektedir.